

Seyidnisə Bəxtiyar qızı Lətifli⁵⁹
**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DETEKTİV NƏSRİN
 FORMALAŞMASINA BİR NƏZƏR**

Cəmiyyətdə təzahür edən bu problem dövrün ədiblərini narahat etmiş və cinayət hadisələrinin qarşısının alınması üçün, cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətli məqamların səbəblərini araşdıraraq öz əsərlərində əks etdirmişlər. Bədii nümunələrdə oğurluq və qətl, kilidli otaq sirri, şantaj və satqınlıq kimi problemlər daha geniş yayılmışdı. Bu kimi hadisələr ədəbiyyatda yeni bir növün- detektiv nəsrin yaranmasına təkan vermişdir. Əsrlər boyu detektiv nəsr cilalanmış və inkişaf edərək ədəbi formaya çevrilmişdir. Detektiv nəsr məntiq və elm anlayışlarının cəmiyyətdə sürətlə ön plana çəkildiyi dövrdə təşəkkül etmişdir.

Bədii ədəbiyyatın bir növü olan detektiv nəsrdə yazılmış əsərlərdə faktların məntiqi təhlili ilə gizli cinayətlərin açılmasından bəhs edir. Bu növdə yazılmış əsərlərdə konflikt, əsasən, ədalətin qanunsuzluqla toqquşması üzərində qurulur. Detektiv əsərlərin müəlliflərinin məqsədi, cinayətlərin sosial mənşəyini açıqlamaq, müəyyən əxlaqi məsələləri nəzərdən keçirmək və bu səbəbdən böyük ictimai və siyasi əhəmiyyətə, aktuallığa malik olan hadisələri geniş planda təsvir etməkdir. Bu nəsr növündə yazılmış əsərlər cəmiyyətin bəşəri dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu mövzuda yazılmış əsərlər vasitəsilə dünyada gedən ictimai ziddiyyətlərin və antihumanist ideyaların elə zəruri problemləri gündəmə gətirilir ki, bu problemlər müasir oxucunu daha çox maraqlandırır və bu istiqamətdə yazılan əsərləri oxunaqlı edir (4, 139).

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin genezisini və inkişafını izləyərək deyə bilərik ki, nəsrin bu növü güclü köklərə malikdir və bu da müxtəlif formaların yaranmasını mümkün etmişdir. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında realist detektiv romanları bir neçə qrupa bölmək olar: siyasi detektiv, kəşfiyyat (şpion) detektivi, sənədli detektiv, macərə detektivi, cinayətkarların və cinayətkar dairələrin həyatını əks etdirən detektiv romanlar, habelə penitensiar müəssisələrdəki həyatı təsvir edən detektiv romanlar (4, 4). Detektiv nəsr məntiqi şəkildə planlanmış bir qətl və bu qətlin necə edildiyini anlamağa və qatili oxucu ilə birlikdə tapmağa çalışan bir detektiv və ya polis ətrafında formalaşan bir nəsr növü olaraq təyin edilir. Təriflərə əsasən deyə bilərik ki, detektiv nəsrin 3 əsas elementi vardır: qətl (cinayət), cinayəti törədən (cinayətkar), cinayətkarı tapmağa çalışan detektiv (polis).

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsr formalaşmışdır. Bu illərdə - Sovet dövrü ədəbiyyatında yazılmış detektiv əsərlər, əsasən, Sovet milis detektiv tipinə aid edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşması XX əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri Cəmsid Əmirovun adı ilə bağlıdır. Cəmsid Əmirov Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu, dəst-xətti, yaradıcılıq üslubu, elmi istiqaməti, şəxsi mövqeyi, nüfuzu ilə seçilən alimdir. Onun 1958-ci ildə "Sahil əməliyyatı", 1963-cü ildə "Brilyant məsələsi", 1966-cı ildə "Qara Volqa", 1982-ci ildə "Şəhər yatarkən" adlı kitabları nəşr edilmişdir. Cəmsid Əmirov əsərlərini yazmazdan əvvəl qələmə alacağı hadisəni geniş şəkildə araşdırırdı. O, çox zaman polislərlə birgə əməliyyatlarda iştirak etmiş və cinayətkarların həbs olunaraq cəzalanmasına yaxından kömək etmişdir. Polis detektiv tipində yazılmış əsərlər polis həyatından alınmış real faktlara və hadisələrə əsaslanır. Yazıçı qəhrəmanlarının fəaliyyətini öyrənmək üçün çox zaman Daxili İşlər Nazirliyi ilə əlaqə saxlamış, məhbuslarla şəxsən söhbət etmiş, bundan sonra əlinə qələm alıb əsərlərini yazmağa başlamışdır (2, 6). Cəmsid Əmirov məhkəmədə baxılmış cinayətləri araşdırmış və onlara dair oçerklər, müxtəlif bölgələrdə baş verən cinayət hadisələri haqqında yazılar hazırlamışdır. Ədibin məhkəmə sənədləri ilə tanışlığının, hüquq-mühafizə orqanları ilə yaxından əməkdaşlığının nəticəsi idi ki, əsərlərində də bu faktlardan, detallardan istifadə etmişdir.

Cəmsid Əmirov 1957-ci ildə ilk dəfə detektiv mövzuya həsr etdiyi "Sahil əməliyyatı" povestini çap etdirmişdir. Əsər casus detektivi mövzusunda qələmə alınmışdır. Povestin mövzusu Azərbaycan çekist və milis işçilərinin həyatından alınmış, onların həyata keçirdikləri əməliyyatlar, öhdəliklərinə götürmüş olduqları çətin və məsuliyyətli işi təsvir-təhkiyə predmeti olmuşdur. Cəmsid Əmirov Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş və şahid olduğu hadisələri "Sahil əməliyyatı" povestində əks etdirmişdir. Asayişin keşiyində duran polis işçilərinin həyatından bəhs edən bu əsərdə onların cinayətkarlarla mübarizəsi, qorxmazlığı, peşələrinə olan ciddiyyəti və məsuliyyəti bədii boyalarla əks olunmuşdur. Müəllif əsərdə yaratdığı obrazları bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə canlandırmışdır. Əsər vahid süjet xətti əsasında qurulmuşdur. Povestdə cərəyan edən proseslər konkret məqsəd daşımış, real və tipik şəraiti göstərmişdir. "Sahil əməliyyatı" povesti bədii dilinin axıcılığı, üslubunun yetkinliyi, obrazların çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Hadisələr vahid problem ətrafında cərəyan edir. Əsərin mövzusu aktual olub, əhatə dairəsinin genişliyi, bədii cəhətdən zənginliyi, obrazların orijinallığı və mətn strukturu ilə seçilir. O, müharibədə şahid olduğu hadisələri "Sahil əməliyyatı" povestində əks etdirmişdir. Müəllifin aydın, axıcı təhkiyə üslubu, əsərdə bəhs etdiyi hadisələrə yaxından bələd olması povestin uğurunu şərtləndirən başlıca meyarlardandır. Cəmsid Əmirovun detektiv növdə yazdığı əsərlərdə cinayətkarlıqla mübarizənin ən vacib problemi həll olunur, hər bir personaj xüsusi və özünəməxsus şəkildə xarakterizə edilir. Bu əsərdə Azərbaycan çekistlərinin və milis işçilərinin həyatından, onların çətin və məsuliyyətli işindən bəhs edilmişdir.

"Sahil əməliyyatı" povestində 1944-1956-cı illərdə Bakı, Varşava və Berlində olan Böyük Vətən müharibəsi ilə bağlı hadisələr qələmə alınmışdır. Povestdə cərəyan edən hadisələr müharibə və müharibədən sonrakı dövrü əhatə edir. Əsərdə bir-birilə bağlı olan iki süjet xətti verilmişdir. Əks-kəşfiyyatçılar və casusların peşəkarlıq xüsusiyyətləri əsərdə xüsusi çalarla əks olunmuşdur.

Əsərdə obrazlar müsbət və mənfi olmaqla iki qrupa ayrılır. Müsbət qütbədə duran obrazlardan biri Dövlət

Təhlükəsizlik Komitəsinin ən yaxşı əks-kəşfiyyatçısı Oqtay Çingizovdur. O, əsər boyu gecə-gündüz demədən öz işini ləyaqətlə yerinə yetirən məsuliyyətli işçidir. Casusların tapılmasında, izlərin aşkara çıxarılmasında hər bir detallı xüsusi şəkildə incələyən onun dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirir. Yazıçı onun fəaliyyətini bütün cizgilər ilə qələmə almışdır. Çingizovun cinayət yerini araşdırarkən apardığı müşahidələr, bütün izlərin dəqiqliklə aşkara çıxarılması, əks-kəşfiyyatçılara məxsus biliklərdən mahir şəkildə istifadə etməsi, başladığı cıyanəti sonadək xüsusi əzmkarlıqla bitirməsi və s. kimi hadisələrdə bunun şahidi oluruq. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin bütün əməkdaşları dövlətin təhlükəsizliyi üçün canla-başla çalışırlar. Təhlükə hər bir ölkə vətəndaşının hüquq və azadlıqlarına zərbə vurur, hakimiyyət üzərində cəmiyyətin təsirini heçə endirir, dövləti zəiflədir, milli müstəqilliyin itirilməsi, kaos yaranması və kəskinləşməsi, qeyri-hüquqi nizam-intizam və hakimiyyəti dağıda bilən sosial hadisələrə aparıb çıxarır (3, 44). Təhlükəsizlik problemi yazıçıları da daim düşündürmüşdür. Bu səbəbdən detektiv əsərlərin bir çoxunun təməl mövzusu təhlükənin aradan qaldırılması və cəmiyyətin həyatı üçün təhlükə yaradan amillərin və şəxslərin zərərsizləşdirilməsi təşkil edir. Dünya ədəbiyyatı nümunələrində, adətən cinayət bir detektiv tərəfindən araşdırılır, amma Cəmsid Əmirovun əsərlərinin özünəməxsus cəhətlərindən biri burada cinayət işinin izlərinin aşkar edilməsində kollektiv işi özünü göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin banisi olan Cəmsid Əmirovun "Sahil əməliyyatı" povesti bu növdə yazılmış ilk uğurlu əsərdir. Povest qələmə alınmış hadisələrin canlılığı, dilinin axıcılığı, obrazların orijinallığı, mövzunun aktuallığı, əhatə dairəsinin genişliyi cəhətdən zəngin bədii struktura malikdir. Cəmsid Əmirovdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin layiqli davamçıları yetişmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəmsid Əmirov. Sahil əməliyyatı. Bakı, 2017, 307 səh.
2. İlhamə Məmmədova. Mütəasir ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrın yeni çalarları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 152 səh.
3. Salidə Şorifova. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv: janrın mənzərəsinə bir baxış, 525-ci qəzet, 2017, 13 yanvar, səh. 4

Açar sözlər: Detektiv, nəsr, Cəmsid Əmirov, obraz, xüsusiyyət

Key words: Detective, prose, Jamshid Amirov, image, feature

Ключевые слова: Детектив, проза, Джамшид Амиров, образ, художественный

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşmasına bir nəzər

Xülasə

Detektiv nəsrin kökləri qədim zamanlara qədər uzanır. Təbiidir ki, tarixdə hər dövrü xarakterizə edən aktual problemlər mövcud olmuşdur. Bu problemlərdən biri də dünyada baş verən cinayət hadisələri, bu cinayətlərin araşdırılması, istintaq prosesinin həyata keçirilməsi, cinayətkarın yaxalanması və ədalətin bərqərar olmasıdır. Dünyada baş verən cinayət proseslərinin artması ədəbiyyatda cinayət mövzularının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Detektiv nəsrdə faktların məntiqi təhlili ilə gizli cinayətlərin aşkara çıxarılması mövzu predmetinə çevrilmişdir. Bu mövzuda qələmə alınmış bədii əsərlər özünəməxsus struktura malikdir: müəmmalı bir cinayətin aşkar edilməsi, faktların məntiqi təhlil ilə izlənilməsi, ədalət və qanunsuzluq arasında toqquşma, ədalətin qələbəsi. Azərbaycan ədəbiyyatında da detektiv nəsrin təşəkkülü və formalaşmasını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu sahədə artıq detektiv nəsrin müxtəlif mövzu və məzmun sahələri yaranmışdır.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsr formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin əsası XX əsrin görkəmli ədibi olan Cəmsid Əmirov tərəfindən qoyulmuşdur. Cəmsid Əmirov 1958-ci ildə "Sahil əməliyyatı" povestini çap etdirməklə ədəbiyyatımızda detektiv nəsrə cığır açmışdır.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşması, Cəmsid Əmirovun "Sahil əməliyyatı" povestinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri araşdırılıb.

A look at the formation of detective prose in Azerbaijani literature

Summary

The roots of detective fiction go back to ancient times. Naturally, there have been urgent problems in history that characterize each period. One of these problems is the crimes committed in the world, the investigation of these crimes, the implementation of the investigation process, the arrest of the perpetrator and the establishment of justice. The increase in criminal proceedings in the world has created a basis for the emergence of criminal topics in the literature. In detective prose, the discovery of hidden crimes through the logical analysis of facts has become a subject. The works of art written on this subject have a unique structure: the discovery of a mysterious crime, the logical analysis of the facts, the conflict between justice and lawlessness, the victory of justice. If we take into account the formation of detective prose in Azerbaijani literature, we can say that various topics and content areas of detective prose have already emerged in this area.

Detective prose was formed in Azerbaijani literature in the 50s and 60s of the 20th century. The foundation of detective prose in Azerbaijani literature was laid by Jamshid Amirov, a prominent writer of the twentieth century. Jamshid Amirov opened the way for detective prose in our literature in 1958 by publishing the story "Coastal Operation".

The article examines the formation of detective prose in Azerbaijani literature, the ideological and content features of Jamshid Amirov's story "Coastal Operation".

Взгляд на становление детективной прозы в азербайджанской литературе

Резюме

Корни детективной фантастики уходят в глубь веков. В обществе проявляются процессы разнообразия, противоречия, социальности, гласности и так далее. можно анализировать с разных призм. Естественно, что в истории были неотложные проблемы, характерные для каждого периода. Одна из этих проблем - преступления, совершаемые в мире, расследование этих преступлений, проведение процесса расследования, арест преступника и установление справедливости. Рост уголовного судопроизводства в мире создал основу для появления криминальной тематики в литературе. В детективной прозе предметом стало раскрытие скрытых преступлений посредством логического анализа фактов. Произведения искусства, написанные на эту тему, имеют уникальную структуру: раскрытие загадочного преступления, логический анализ фактов, конфликт справедливости и беззакония, победа справедливости. Если принять во внимание формирование детективной прозы в азербайджанской литературе, то можно сказать, что в этой сфере уже сформировались различные тематики и направления детективной прозы.

Детективная проза сформировалась в азербайджанской литературе 50-60-х годов XX века. Основы детективной прозы в азербайджанской литературе заложил выдающийся писатель XX века Джамшид Амиров. Джамшид Амиров открыл дорогу детективной прозе в нашей литературе в 1958 году, опубликовав рассказ "Прибрежная операция".

В статье исследуются становление детективной прозы в азербайджанской литературе, идейно-содержательные особенности рассказа Джамшида Амирова "Прибрежная операция".

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva